

Palladi:
Tractat d'agricultura

Traducció catalana medieval de Ferrer Saiol

Edició a cura de
Raimon Sebastian, Antoni Furió i Ferran Garcia-Oliver

2022

*f*onts històriques valencianeS

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

Sèrie Documents Històrics Valencians 10
en coedició amb
l'Acadèmia Valenciana de la Llengua

*Directors
Ramon Ferrer i Albert Hauf*

© Els autors, 2022

© D'aquesta edició:

*Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2022
Universitat de València, 2022*

Disseny de la col·lecció: J.P.

Il·lustració de la coberta:

*Magraner, imatge del Tacuinum Sanitatis,
d'Ibn Butlan de Bagdad (s. XI)*

Còpia del segle XV la Biblioteca Casanatense (Roma), ms. 4182.

Coordinació editorial: Maite Simón

Maquetació: Inmaculada Mesa

ISBN (AVL): 978-84-482-6768-1

ISBN (UV): 978-84-1118-070-2

Dipòsit legal: V-2776-2022

Impressió: Guada Impressors S.L.

*E*studi introductori

A la Biblioteca Serrano Morales, de l'Ajuntament de València, es conserva una còpia, feta probablement a les primeres dècades del segle XVI, de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi que va traduir cap al 1385 Ferrer Saiol, protonotari de la reina Elionor de Sicília, tercera esposa de Pere el Cerimoniós, i padrastre de l'escriptor Bernat Metge. D'aquesta traducció, només ens han arribat dues versions, la valenciana que acabem de citar i una traducció castellana de mitjans del Quatre-cents.

La inseguretats presideix a l'hora de la datació de l'*Opus agriculturae*. El fet que el poema *De insitione* de Pal·ladi estiga dedicat a un tal Pasífil, identificat com a Fabius Felix Paulinus Pasiphilus, *praefectus urbis* el 355 (*Codex Theodosianus*, 2.8.1), fa semblant que l'obra estiga escrita al segle IV. Però també podria tractar-se del filòsof del qual Ammià Marcel·lí ens assabenta que va estar implicat en una conspiració contra Valent (*Res Gestae*, 29.1.36), i si és així faria retardar la redacció al segle V.¹ En qualsevol cas, i al contrari que Varró i Columel·la, Pal·ladi Rutili Taure Emilià (en llatí, Palladius Rutilius Taurus Aemilianus), no acostuma a introduir dades autobiogràfiques en el seu tractat. Només ens diu que posseïa terra prop de Roma (*circa Urbem*) i a Sardenya. Per altra part, el text l'anomena *vir illustris*, un títol creat per Valentinià el 372, any que alguns autors prenen com a *terminus post quem*, mentre el *terminus ante quem* podria ser el 550, any en què Cassiodor començà a redactar les *Institutiones diuinarum et saecularium litterarum*, considerada la primera enciclopèdia cristiana, que reporten ja l'obra de Pal·ladi. També en fan esment les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla, escrites cap a 627-630. El conjunt d'al·lusions permeten deduir, doncs, que el «Pal·ladi», obra coneguda d'aquesta manera pel nom de l'autor durant l'edat mitjana, degué ser redactat en la segona meitat o potser l'últim quart del segle IV i que degué assolir de seguida una gran notorietat.

¶¹ Vegeu l'entrada «Palladius», a cura d'Alice BORGNA, en *DigilibLT, Biblioteca digitale di testi latini tardoantichi*, Università del Piemonte Orientale, <<https://digiliblt.uniupo.it/autore.php#>>. (Consultat l'1 d'abril de 2022).

Ho acredita la inclusió en les dues grans enciclopèdies de l'antiguitat tardana, la de Cassiodor i la d'Isidor, dels segles V i VI, respectivament.

En realitat, l'*Opus agriculturae* ja tenia un perfil enciclopèdic bastant acusat, és a dir, de compendi de sabers extrets lliurement d'altres autors, i aquesta és una de les raons del seu èxit. Del que ens fa saber i enraona el mateix Pal·ladi, deduïm que tenia una certa experiència personal, pràctica, en agricultura i en la gestió de propietats rústiques. Tot i així, els especialistes han pogut identificar parts procedents sobretot de Columel·la, com també de Gargili Marcial i, en allò que es refereix a les construccions arquitectòniques agrícoles, de Vitruvi.² L'obra està estructurada en quinze volums: la introducció, els treballs de cada un dels dotze mesos, amb instruccions sobre bestiar i cultius, inclosos els hortícoles (*Opus agriculturae*), un tractat de veterinària (*De ueterinaria medicina*), més un poema final en vuitanta-cinc versos elegíacs sobre l'art dels empelts (*De insitione*), deutor també del model de Columel·la, que havia compost en vers el llibre X del seu *De re rustica*. La principal contribució de Pal·ladi consistí a sintetitzar les obres de Columel·la i Gargili Marcial, a més de reorganitzar-ne el contingut en funció del calendari per tal de proveir al propietari agrícola la relació de tasques mensuals.³

El tipus de propietat rústica que sembla tenir en ment Pal·ladi, estesa en l'època que escriu, reflecteix els canvis que s'estaven produint en la forma d'organització interna de les mitjanes i grans explotacions agràries, en el sentit que tendien cap a l'autonomia i l'autosuficiència. La pressió dels pobles germànics sobre la frontera, no menys que la inseguretat interior, augmentà el pes de l'agricultura i del marc local en detriment del comerç internacional en reflux. Encara, al segle IV, aquestes *villae* mantenien contactes amb la ciutat, a qui abastien de cereals i vi sobretot, però en traspasar el segle V recalcaren el tancament vers l'exterior i accentuaren la fesomia defensiva amb torres i muralles. Aquestes circumstàncies, unides al tret de l'*Opus agriculturae* de suma de tractats agronòmics anteriors, contribuïren a la difusió de l'obra en els segles de transició de l'edat antiga a la mitjana, com revelen les citacions i incorporacions a les enciclopèdies de Cassiodor i Isidor.

En col·lapsar el món romà a Occident, la literatura agronòmica serà represa als dos extrems de la Mediterrània. Per un costat, a Bizanci, on, entre el segle VII

¶² Columel·la va compondre dos tractats, *De rustica* i *De arboribus*, inspirats en obres anteriors de Cató el Vell, Varró i altres agrònoms i geopònics llatins, grecs i fins i tot cartaginesos. Gargili Marcial, per part seua, va escriure al segle III *Medicinae ex oloribus et pomis* i *De hortis*. ¶³ John G. FITCH (ed. i trad.), *Palladius: The Work of Farming*, Totnes, Prospect Books, 2013; Marco J. BARTOLDUS, *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus: Welt und Wert spätromischer Landwirtschaft*, Augsburg, Wissner, 2012; Alberto

DE ANGELIS, «Per un aggiornamento della tradizione manoscritta del *De insitione* di Palladio Rutilio Tauro», *Rivista di cultura classica e medioevale*, 48, 2 (juliol-desembre 2006), pp. 309-337; Chiara ROSSI, «Osservazioni su modelli e stile del *De insitione*», *Athenaeum*, 82 (1994), pp. 75-93; Robert BROWNING, «Learning and the Past», dins P. E. EASTERLING, E. J. KENNEY, B. M. W. KNOX i W. V. CLAUSEN (eds.), *The Cambridge History of Classical Literature*, Cambridge University Press, 1982, p. 771.

i el X, es redactaren en grec successives compilacions de sabers agrícoles, conegudes amb el nom de *Geopòniques*, que refonien les aportacions d'autors tant grecoromans com cartaginesos i perses, per a ser posteriorment traduïdes al seu torn a l'àrab, l'armeni, el persa i el siríac.⁴ I per l'altre, a la Hispània visigoda, on, com ja hem dit, també a començaments del segle VII, Isidor de Sevilla va incloure en les *Etimologies* diversos capítols sobre el treball dels camps i el cultiu de les plantes. Isidor coneixia perfectament l'obra de Pal·ladi, a qui cita explícitament en dues ocasions, a més d'utilitzar-lo, sense nomenar-lo expressament, en altres passatges de les *Etimologies*. Per contra, no sembla que conegués directament Columel·la i d'altres autors que esmenta, i és molt probable que les seues referències provinguin de la lectura de l'*Opus agriculturae*.⁵

La tradició agronòmica llatina, transferida per Isidor, perduraria l'endemà de la conquesta musulmana entre les comunitats mossàrabs, que evitaren la total desaparició del saber hispanogot, de per si exigü i gens original. Així mateix, penetrà en els ambients cultes andalusins, com mostren les referències a pràctiques agrícoles pròpies dels cristians per part d'autors com al-'Awwām i Abū l-Jayr. Això confirma que els agrònoms d'al-Andalus pogueren llegir els clàssics romans a través de la tradició hispanogoda prosseguida pels mossàrabs. Alhora prova que durant els primers temps de la dominació islàmica i abans que s'introduïssen nous cultius, tècniques i coneixement agronòmics procedents d'Orient, les pràctiques a l'al-Andalus no devien diferir gaire de les efectuades pels qui habitaven ja el territori, és a dir, mossàrabs i muladí. L'aportació àrab a la tradició agronòmica es

¶⁴ Sobre la presència dels autors romans a les *Geopòniques*, la traducció a altres llengües i la recepció a Europa occidental, vegeu Robert H. RODGERS, «Varro and Virgil in the Geoponica», *Greek, Roman and Byzantine studies*, 19 (1978), pp. 277-285; John A. C. GREPPIN, «The Armenians and the Greek Geoponica», *Byzantion*, 57 (1987), pp. 46-55; Jean-L. GAULIN, «Sur le vin au Moyen Âge. Pietro de' Crescenzi lecteur et utilisateur des Géoponiques traduites par Burgundio de Pise», *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge, Temps modernes*, 96 (1984), pp. 85-127; Toufic FAHD, «Traductions en arabe d'écrits géoponiques», dins *Ciencias de la naturaleza en al-Andalus. Textos y estudios*, II, Granada, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1992, pp. 11-21; Angelo ALVES CARRARA, «Geoponica and Nabatean Agriculture: A New Approach into their Sources and Authorship», *Arabic sciences and philosophy*, 16 (2006), pp. 103-132; Chris-

tophe GUIGNARD, «L'agriculture en syriaque: l'Anatolius Syriacus ("Géoponiques syriaques")», dins Émilie VILLEY (ed.), *Les sciences en syriaque*, París, Geuthner, 2014, pp. 215-252; Carlo SCARDINO, «Editing the Geoponica: The Arabic Evidence and its Importance», *Greek, Roman and Byzantine studies*, 58 (2018), pp. 102-125. ¶⁵ Ana M. MOURE CASAS, «S. Isidoro de Sevilla: el valor de la tradición indirecta de Paladio», *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, 3 (1992), pp. 9-22. Vegeu també la introducció de la mateixa autora a la seua edició del llibre de Pal·ladi, *Tratado de agricultura. Medicina veterinaria. Poema de los injertos*, Madrid, Gredos, 1990, i d'Antoni FURIÓ, «Teoría y práctica de la agricultura en la Baja Edad Media. Leyendo a los autores agronómicos latinos y árabes en la Corona de Aragón», dins Ivana AIT i Anna ESPOSITO (eds.), *Agricultura, lavoro, società. Studi sul medioevo per Alfio Cortonesi*, Bolonya, Clueb, 2021, pp. 251-288.

produiria una mica més tard, als segles X i XI, durant el califat de Còrdova i les taifes, en consonància amb el que Andrew Watson i altres historiadors anomenaren la «revolució agrícola àrab» o la «revolució verda». En definitiva, un pas endavant resultat de la confluència de diverses fonts i cultures, i en particular de l'intercanvi de sabers i coneixements tècnics entre Orient i Occident que propiciava la civilització islàmica, sobre el rerefons de les experiències genuïnes desplegades a al-Andalus. Així mateix, el diàleg Orient-Occident, en l'àmbit de la pràctica i dels coneixements agraris, va ser habilitat també pels intel·lectuals carolingis. Considerada una *ars mechanica*, d'acord amb les instruccions de Col·lumela, Varró o Pal·ladi, l'agricultura era susceptible de millores mitjaçant l'aplicació de mètodes d'explotació més eficaços i la intensificació dels treballs agrícoles.⁶

La referència més antiga al Pal·ladi a casa nostra data del 1320. En aquesta data, la Cancelleria efectuava el pagament a David, jueu i relligador de llibres de Barcelona, de 6 sous i 6 diners per haver posat cobertes i haver relligat un llibre de Jaume II, tot just el *De agricultura*, tal com era conegut en els ambients erudits: «pro cohoperiendo et ligando quendam librum domini regis vocatum *Palladi de agricultura*».⁷ Una segona referència, ara del 18 de juliol de 1323, correspon a l'inventari dels béns reials que el cambrer de Jaume II, Arnau Messeguer, presenta al tresorer, Felip Boil, en el qual figura, entre altres llibres, l'obra de Pal·ladi, que ben bé podria ser el mateix exemplar relligat tres anys abans. Tot i que no apareixen explícits el nom de l'autor ni el títol de l'obra, l'*incipit* del llibre coincideix amb el primer capítol del llibre primer: «Ítem, .I. libre ab posts en pergamí, qui comensa: “De preceptis rey rustice”, e feneix: “explicit Deo gracias sicut multe”».⁸

Pal·ladi es traduïa a través de les versions àrabs i llatines.⁹ Tractat agronòmic grecoromà més difós durant els segles medievals, arribaren a circular-ne en el segle XIV diverses versions en català, unes més literals i d'altres més personalitzades, amb comentaris del mateix traductor. També és possible que el nom de Pal·ladi s'hagués transformat en una referència genèrica amb la qual es designava qualsevol obra d'agricultura i no sols la seua.¹⁰ De fet, dos dels quatre textos reunits en un manuscrit, que es conserva a la Bibliothèque Nationale de France, figuren com una traducció de l'*Opus agriculturae*, quan en realitat el primer és la versió en

¶⁶ Georges DUBY, *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, Crítica, 1968, p. 38. La primera edició en francès és del 1962. ¶⁷ ACA (Cancelleria, Vària), núm. 342/A, f. 8v. ¶⁸ Francesc MARTORELL i TRABAL, «Inventari dels béns de la Cambra Reyal en temps de Jaume II», *Anuari IV*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1911-1912, pp. 553-567. ¶⁹ Les traduccions fetes al castellà i al català als segles XIII i XV

revelen la influència de l'agricultura andalusina. Aquest interès no era nou, donat que ja des de mitjan segle X, primer a Ripoll i després a Vic, es traduïen textos àrabs, però òbviament encara al llatí. Juan VERNET, *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*, Barcelona, Ariel, 1978. ¶¹⁰ Lluís CIFUENTES, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 2002, p. 289.

català del tractat compost per Gottfried de Francònia cap a 1300, i el segon una adaptació del Pal·ladi. Gottfried, originari de la ciutat alemanya de Würzburg, va escriure la seua obra en llatí, mentre vivia a Bolonya, basant-se en part en Pal·ladi. Però, a més de contrastar-lo amb altres autors, tant clàssics com contemporanis seus, hi incorporà la seua pròpia experiència, entorn de l'observació i el coneixement directe i indirecte de les pràctiques agràries de llocs tant distants com el Brabant, Calàbria i Grècia. I així, al·ludeix constantment a allò que ha llegit, vist, oït o fins i tot experimentat ell mateix. La similitud amb l'obra de Pal·ladi portà a considerar-lo com una versió abreujada, encara que en la traducció catalana del text de Gottfried hi ha referències al seu contemporani Pietro de' Crescenzi i als usos en Llombardia, Catalunya i Barcelona.¹¹

L'obra de Pal·ladi, per tant, circulava en llatí per la Corona d'Aragó des de principis del segle XIV i, segurament, ja en català almenys des de l'últim quart de la mateixa centúria.¹² En la bona recepció del llibre s'ajuntava la «didàctica» del que comptat i debatut era un manual de pràctiques agràries i la compartida similitud geogràfica, meridional i mediterrània. La majoria dels consells del Pal·ladi eren inaplicables en territoris freds i plujosos del nord europeu. El 1377, Pere el Cerimoniós requeria a Jaume de Vedrinyans —un jurista mallorquí, segons un document de 1369 en què apareix citat com a testimoni—¹³ la tramesa del llibre de Pal·ladi: «Entès havem que vós havets .I. libre lo qual ha nom Pal·ladi, e com nós desigem molt haver lo dit libre, pregam vós e manam com pus espressament podem que'l nos trametats per lo portador de la present, totes escusacions foragitades».¹⁴ Som davant, potser, d'una còpia que Thomas M. Capuano suposa escrita en català, i que es podria correspondre amb el text transmès en un manuscrit conservat en una col·lecció privada nord-americana i que pogué servir de font a Ferrer Saiol.¹⁵ En tot cas, el Pal·ladi va ser objecte de diverses traduccions, perquè quan Saiol començà la seua el 1380, ho va fer, segons afirma ell mateix en el pròleg, per «los grans defalliments» de les versions anteriors.¹⁶ L'existència d'aquestes traduccions

¶ ¹¹ M. Antònia MARTÍ ESCAYOL, «“Com vol empaltar, dues coses deu hom guardar”»: la traducció en català del tractat d'agricultura de Gottfried de Francònia», *Estudis d'història agrària*, 22 (2009), pp. 131-164; i, de la mateixa autora, «Two Iberian versions of Gottfried of Franconia's Pelzbuch. Translations and copies in medieval and modern agricultural literature», *Sudhoffs Archiv*, 95-2 (2011), pp. 120-157. ¶ ¹² Raimon SEBASTIAN TORRES, *Ferrer Saiol, traductor de Pal·ladi*, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita, 2014, pp. 41-49. ¶ ¹³ Estanislau de Kostka AGUILÓ,

«Sobre la iglesia antigua de Rubines y la nueva de Binisalem», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, tom III, any VI, núm. 126 (setembre 1890), pp. 283-284. ¶ ¹⁴ Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908, vol. I, doc. CCXCII, pp. 272-273. ¶ ¹⁵ Thomas M. CAPUANO, «Una nueva versión catalana del *Opus agriculturae* de Paladio», *Romance Philology*, 59 (2006), pp. 231-240. ¶ ¹⁶ Julia BUTIÑÀ, «Sobre el prólogo de Ferrer Saiol al *De re rustica* de Paladio», *Epos*, 12 (1996), pp. 207-228.

venen confirmades pels escolis que ell mateix, a vegades, es veu obligat a introduir per matisar, ampliar o contrastar les idees expressades per l'agrònom romà: «mas he trobat en hun libre del Pal·ladi aromançat...», «Emperò, en alguns Pal·ladius aromançats he trobat...». Al seu torn, del *Libre de Pal·ladi* en català, se'n va fer una traducció al castellà que durant un temps es va atribuir erròniament al mateix Saiol.¹⁷

La difusió d'aquestes obres agronòmiques, així com l'esforç de Saiol i altres traductors per vessar-les al català i al castellà, contribuiria al desenvolupament d'una prosa d'argument científic-pràctic a la península Ibèrica en el tram final de l'edat mitjana.¹⁸ A més, l'alt nombre i la varietat d'obres traduïdes al català entre principis del segle XIV i finals del XV i la seua correspondència amb la realitat agrària circumdant, tant catalana com valenciana, demostrarien, en opinió de Capuano, el desenvolupament d'una ciència agronòmica autòctona, basada en tradicions anteriors, llatines i àrabs, però adaptada a les característiques del propi entorn.¹⁹

La corona estava, sens dubte, darrere de moltes de les traduccions i còpies circulants. A la cort, ja des del regnat dels fills de Pere el Cerimoniós, a la darrera del segle XIV, arribaven novetats des d'Itàlia, incitades pels primers humanistes. Bernat Metge, verbigràcia, era fillastre de Ferrer Saiol i membre també de la Cancelleria al servei, com aquest, de la reina Elionor. Els contactes culturals, reforçats per les estratègies polítiques i les xarxes mercantils, facilitaren el transvasament de coneixements en una àmplia varietat d'àmbits, inclosos l'agronomia i l'agricultura, com dona fe la plantació de canyamel i la seua ulterior conversió en sucre, a la darrera del segle XIV, on va ser determinant el *know how* dels sicilians.²⁰

¶¹⁷ El text castellà ha estat editat per Thomas M. CAPUANO, *Palladius. Obra de agricultura traducida y comentada en 1385 por Ferrer Sayol*, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1990. Vegeu també d'aquest mateix autor, «The Agricultural Texts Appended to the Fourteenth-Century Iberian Translations of Palladius», *Manuscripta. A Journal for Manuscript Research*, 38-3 (1994), pp. 253-263. Vegeu també Tomàs MARTÍNEZ RONCERO, «Del *Libre de Pal·ladi* al *Libro de Palladio*. A propósito de las traducciones iberoromances medievales del *Opus agriculturae* y de su autoría», *Romance Philology*, 62 (2008), pp. 111-136, així com la recent contribució de José Antonio PASCUAL, «Notas léxicas sobre el aragonés. A propósito de la traducción de la *Agricultura de Palladio* al castellano», *Revista de Investigación Lingüística*, 23 (2020), pp. 105-131. <<https://doi.org/10.6018/rii.439691>>. (Consultat l'1 d'abril de 2022). ¶¹⁸ Tomàs MAR-

TÍNEZ ROMERO, «Un traductor medieval en el seu context: els defalliments lèxics de Ferrer Saiol», *Llengua i Literatura. Revista anual de la Societat Catalana de Llengua i Literatura*, 19 (2008), pp. 7-26. Encara que l'autor es refereix només als territoris de parla catalana, la seua observació es pot estendre al conjunt de la península. ¶¹⁹ Thomas M. CAPUANO, «Señales de una ciencia agronómica autóctona en los tratados medievales en catalán», dins L. CIFUENTES, R. SALICRÚ i M. M. VILADRICH (eds.), *Els catalans a la Mediterrània medieval. Noves fonts, recerques i propostes*, Roma, Viesella, 2015, pp. 29-40. Vegeu també CIFUENTES, *La ciència en català...*, cit. ¶²⁰ Mohamed OUFELLI, *Le sucre. Production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leiden-Boston, Brill, 2008. Vegeu també Ferran GARCIA-OLIVER (coord.), *Sucre i creixement econòmic a la baixa Edat Mitjana*, dossier de la revista *Afers*, 32 (1999).

L'interès reial es reproduïa, siga per imitació o per convenciment, en el cercle cortesà i nobiliari immediat. I, al seu costat, emergia un ampli i heterogeni grup de servidors del rei, de nobles i funcionaris altament especialitzats, juristes, notaris i escrivans, entre els quals es trobava el mateix Saiol, que conformaven el personal polític i tècnic de l'administració de l'Estat. Més avall, vinculats a vegades a les administracions regionals i municipals, trobem propietaris urbans il·lustrats, laics i eclesiàstics, que volien sumar, als propis coneixements pràctics, tots els sabers de la literatura agronòmica, la clàssica i la de més recent composició. Així, la biblioteca de Jaume de Bullfarins, canonge de la seu de València, comptava el 1349 amb «*unum librum Palladii, cum cohoptis croceis*»,²¹ mentre que la del jurista barceloní Ramon Vinader, amb cent seixanta-dos llibres, contenia dos «Pal·ladis».²² Òbviament, les peticions manuscrites saltaren a Mallorca, testimoniades per l'inventari del també jurista de Palma Ferran Valentí, qui, el 1476, posseïa, a banda del Pal·ladi, un Cató i el Col·lumela, les mateixes obres que el 1493 estaven en poder del notari Miquel Abellar («Ítem, Cató, *De re rustica...*; Ítem, lo Columella, *De re rustica...*; Ítem, lo Pal·ladi, *De agricultura...*»)²³ Tot plegat suggereix una circulació habitual del «Pal·ladi», tant abans com després de la traducció de Ferrer Saiol, per bé que ignorem en el cas de les notícies posteriors si es refereixen a aquesta traducció, a una altra o a l'original llatí. Els notaris que confegien els inventaris, però sobretot els propietaris o els hereus, amb una mínima descripció, de cara a controlar els títols i els seus possibles preus per a una pròxima venda, en tenien prou.

En efecte, gràcies a la recopilació de notícies relatives a llibres d'agricultura, citades en els inventaris publicats de Catalunya, Mallorca i València, podem identificar-ne els propietaris i quines eren les seues lectures.²⁴ Pal·ladi sobreix per damunt de la resta, tant si es tracta de l'obra més o menys íntegra com de versions abreujades, o fins i tot de referències genèriques. L'estament eclesiàstic està representat per dos canonges —l'un de València i l'altre de Barcelona—, un clergue, el convent carmelità de Mallorca i aquell Gil Sánchez-Muñoz elegit antipapa a Peníscola després de la mort de Benet XIII i, obligat a renunciar, nomenat bisbe de Mallorca; entre els prohoms de la ciutat compareixen dos juristes de Barcelona i Palma i un notari, mentre que de l'administració reial figuren un membre de la tresoreria i un lloctinent d'escrivà de ració.²⁵ Una altra recopilació més extensa —vint-i-cinc referències per a un període de poc més de dos-cents anys: 1323-1537—, corrobora entre els tenidors de llibres el predomini dels eclesiàstics, posseïdors,

¶²¹ M. Luz MANDINGORRA, *Leer en la Valencia del Trescientos: el libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, Universitat de València, tesi doctoral inèdita, 1990, pp. 93-94. ¶²² Josep HERNANDO,

Llibres i lectors a la Barcelona del segle XIV, Barcelona, Fundació Noguera, 1995, vol. I, pp. 282-292. ¶²³ Raimon SEBASTIAN TORRES, *Ferrer Saiol, traductor de Pal·ladi*, cit., pp. 48-49.

¶²⁴ *Ibidem*, 41-49. ¶²⁵ *Ibidem*.

no oblidem, de grans hisendes i senyoriis, i dels grups urbans, inclosos la petita noblesa i grups professionals com ara juristes, notaris i tècnics de l'administració reial. És a dir, de sectors benestants i dinàmics interessats per l'aplicació pràctica dels coneixements agrònoms, en particular dels sabers tècnics, a fi de gestionar millor les seues pròpies explotacions agràries.²⁶

Però ens equivocariem si cenyíem la difusió dels manuals d'agronomia només a les elits socials i culturals pròximes a la cort i als governs municipals de les grans ciutats de la Corona, aquells que protagonitzaren l'empenta humanista dels últims temps medievals. El *Pal·ladi de Saiol* —ho deixa molt clar el pròleg de l'obra— no està destinat tan sols a lectors de noble estament, sinó també als de baixa condició: «aquest libre és molt útil e profitós a tots los hòmens, axí de gran stament com baix, que vullen entendre en agricultura». Hi havia un públic més ampli per al qual el llatí ja era una muralla considerable i, doncs, precisava de traduccions com les de Saiol. Els llibres tècnics que demandava aquest públic lector els preferia en la llengua parlada i quotidiana, menys subtil i precisa que el llatí però més intel·ligible, cosa que contribuïa al foment de les traduccions.

I cal no descartar que entre el públic àvid de coneixements tècnics hi hagués membres dels estrats més acomodats de la pagesia. La documentació valenciana de l'època sol designar-los amb el nom de *llauradors*, mentre que a la catalana apareixen com a *pagesos grassos*. Per a aquests propietaris d'explotacions compactes —*masos* a Catalunya i en part del regne de València, *alqueries* a les hortes valencianes—, o per als seus arrendataris, especialment els *masovers* en el cas català, aquests compendis de sabers agraris, de coneixements tècnics i pràctics, que incloïen no només els *Pal·ladis* sinó també les obres d'agrònoms baixmedievals, com el bolonyès Pietro de' Crescenzi, podien resultar d'una gran utilitat. Obres a vegades de molt poques pàgines, hi podien consultar determinades operacions relacionades amb el treball dels camps, i a més d'una manera relativament ràpida i clara, gràcies a la seua divisió sistemàtica dels tractats en llibres, d'acord amb el calendari agrícola, i al seu estil concís i sobri. Al cap i a la fi, no sols senyors i burgesos participaven de la innovació agrària. També els pagesos «innovaven», contribuint a la difusió de nous cultius, com l'arròs, el sucre i la morera, a l'extensió i millora del regadiu i a la incorporació de noves tècniques i pràctiques.²⁷ Cal tenir present que el nivell d'alfabetització era bastant superior al que se sol suposar, no sols en l'àmbit urbà, sinó també

¶ ²⁶ Lluís CIFUENTES, «Els sabers útils al món rural català medieval: agricultura, menescalia, medicina i conservació dels aliments», dins Catherine VERNA i Pere BENITO (dirs.), *Savoirs des campagnes, Catalogne, Languedoc, Provence XIIe-XVIIIe siècles*, número monogràfic d'*Études Roussillonaises. Revue d'histoire et d'archéologie méditerranéennes*, 26 (2013-2014), pp. 33-50. ¶ ²⁷ Vegeu

al respecte l'estudi de títol ben explícit de Pau VICIANO, «Pagesos que innoven. La petita explotació en les transformacions agràries de la fi de l'edat mitjana», dins M. BARCELÓ, G. FELLIU, A. FURIÓ, M. MIQUEL i J. SOBREQÜÉS, eds., *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, Publicacions Universitat de València, 2003, pp. 503-522.

en el món rural, on funcionaven escoles de gramàtica municipals costejades en part pel govern local i en part pels mateixos alumnes, procedents en la seua majoria de les capes intermèdies i superiors de la pagesia.²⁸

Cap al final de l'edat mitjana, Pal·ladi era un dels agrònoms més llegits, tant a la Corona d'Aragó com a la resta d'Europa, i amb la difusió de la impremta, de seguida se'n farien diverses edicions, generalment junt amb les de Cató, Varró, Columel·la i altres autors. N'hi ha documentada ja una a Venècia el 1472, per l'impressor Nicolas Jenson (amb un exemplar a la Biblioteca Nacional de Espanya), i quatre més encara al segle XV: a Reggio Emilia el 1482, a cura del tipògraf Bartolomeo Bruschi àlies Bottoni (un exemplar a la biblioteca de la Catedral de València); a Bolonya el 1494, per Benedetto da Ettore (Benedetto Faelli) (un exemplar a la BNE); a Reggio de nou el 1496, per Dionisio Bertocchi (un exemplar a la biblioteca de la Universitat de València), i una altra també a Reggio el 1499, per l'impressor Francesco Mazzali (un exemplar a la biblioteca de la Universitat de Barcelona). També per al començament del segle XVI se'n coneixen quatre: a Bolonya el 1504, també per Benedetto da Ettore (exemplar a la BNE), París el 1512, pel llibrer i impressor Jean Marchant; una altra a Venècia el 1514, per Aldo Manuzio (exemplar a la BNE); i una altra a Florència el 1515, per Filippo Giunta. La còpia valenciana de la traducció de Ferrer Saiol mostra la necessitat del text en vernacle, atès que totes aquests incunables, possiblement uns pocs anys anteriors —i presents actualment, no sabem des de quan, a biblioteques de València, Barcelona i Madrid—, estaven escrits en llatí. Una edició en llatí dels textos agronòmics clàssics podia estar justificada comercialment, ja que el mercat era més ampli que el de la pròpia llengua de la ciutat i el país on s'imprimia. L'edició impresa de la traducció de Ferrer Saiol hauria estat potser més compromesa des del costat de la demanda. Per això, en una època en què havia ja irromput la impremta, tenia tot el sentit fer una còpia manuscrita d'aquella obra que continuava tenint interès per a uns lectors que volien aprofundir en el coneixement dels «secrets de l'agricultura» —de la preparació dels sòls i la cura de les plantes a les tasques necessàries per a cada cultiu— i obtenir copioses i millors collites.

De tot plegat podem concloure, en primer lloc, que els tractats d'agronomia baixmedievals, encara que formalment traduccions d'autors clàssics i andalusins, no deixaven de ser versions obertes i molt personalitzades, amb freqüents comentaris i digressions per part dels traductors, que incorporaven els seus propis coneixements teòrics (erudits) i empírics. En segon lloc, que moltes de les

¶ ²⁸ Antoni FURIÓ, «L'escola de gramàtica de Sueca: l'ensenyament primari al món rural en la baixa edat mitjana», dins *L'ensenyament a la Ribera del Xúquer. XVIII Assemblea d'Història de la Ribera (Castelló de la Ribera, 2018)*, en premsa. L'aprenentatge

dels cadells dels llauradors rics emergeix en l'administració de tuteles dels orfes: Ferran GARCIA-OLIVER, «Elites campesinas en el entorno de la ciudad de Valencia: los Castrellenes», *Studia historica. Historia medieval*, 35 (2017), pp. 119-144.

traduccions i les còpies d'aquests llibres es van fer a iniciativa del mateix monarca —encara que en el cas de Saiol no consta que fos així—, o almenys en un entorn cortesà. I en tercer lloc, que els llibres d'agricultura comptaven amb un públic potencialment ampli i transversal, que anava del gran senyor al propietari urbà, laics i tonsurats, i els administradors d'ambdós, però que incloïa també les elits pageses i rurals, urgides de textos en llengua vulgar assequibles als seus coneixements.

FERRER SAIOL

La figura de Ferrer Saiol és fonamental per entendre la difusió de les primeres traduccions llatines al català durant la segona meitat el segle XIV. Va formar part de l'ambient cancelleresc com a protonotari de la reina Elionor de Sicília, tercera esposa del rei Pere el Cerimoniós.²⁹ A més, disposem de testimonis escrits del seu càrrec com a protonotari,³⁰ així com de la seua relació amb la noblesa.³¹ La tasca com a difusor de la literatura científica llatina ve donada pel fet de traduir l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi entre els anys 1380 i 1385.³²

La biografia de Ferrer Saiol, com la d'altres personatges del seu temps, entropessa amb l'escassetat de notícies conservades. Com a escrivà al servei de la reina Elionor, la major part de la informació procedeix dels registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, les *Variae Reginae Elionoris*. Però un home amb una ineludible notorietat pública, deixà també el seu rastre com a testimoni en actes notariais de la ciutat de Barcelona. Tot i l'exigüitat dels materials documentals, almenys permeten traçar el seu ascens dins la Cancelleria, entre 1349 i 1375, any de la mort d'Elionor.

Amb tota cautela per davant, podem situar el naixement de Ferrer Saiol cap a la segona dècada del segle XIV. Ho deduïm del fet que el seu nom apareix per primera vegada l'abril de 1349, com a redactor d'un document de la reina: «Sayoli mandavit domina regina»,³³ i que per a ser notari calia haver complert vint-i-dos anys.³⁴ Res podem afirmar amb seguretat on va nàixer, però almenys des que va posar el primer peu al palau la seua vida quedarà per sempre més lligada a Barcelona, al marge de l'obligació de seguir la reina per tot el territori de la Corona. Ell mateix, al pròleg de l'*Opus agriculturae*, s'anomena ciutadà de Barcelona.

¶²⁹ «Perquè yo, Ferrer Sayol, ciutadà de Barcelona, qui fuy protonotari de la molt alta senyora dona Elionor, reyna de Aragó, que fou muller del molt alt senyor rey en Pere, rey de Aragó ara regnant, e filla del rey en Pere, rey de Cicília». BSM, 6437, pròleg 1v. ¶³⁰ Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història...*, cit., vol. 1, docs. CLXXI, CLXXXVI, CCXVIII, CCXCII, pp. 170-171, 187, 213-224, 272-273. ¶³¹ *Ibidem*, doc. CCLXIX, p. 254. ¶³² «Fon

acabat de aromançar en lo mes de juliol, anno a Nativitate Domini millesimo CCC^o LXXXV. E fon començat en nohembre del any mil CCC LXXX». BSM, 6437, f. 2v. ¶³³ ACA (Cancelleria, registres), núm. 1563, f. 59v. I, sens dubte, amb anterioritat ja devia formar part de l'escrivania de palau. ¶³⁴ Ignasi J. BAIGES JARDÍ, «El notariat català: origen i evolució», dins *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català*, Barcelona, Fundació Noguera, 1994, pp. 131-166.

La formació pertinent, que exigia l'expertesa en la llengua llatina, la degué adquirir o bé en una escola que inclogués l'estudi dels *auctores minores* i posteriorment dels *maiores*, o bé sota les ordres d'un notari amb qui aprendria després d'anys de pràctica les pautes de l'*ars notariae*.³⁵ A partir de 1349, entre els vint-i-cinc i els trenta anys, les tasques d'escrivà es multipliquen i, en conseqüència, certifiquen la presència de Saiol com a signant de documents oficials.³⁶

Una part dels ingressos com a funcionari de la cort els invertí, almenys, en la compra-venda de propietats agràries. En anys d'alteració de preus i caresties, els sectors urbans adquirien predis amb la finalitat d'omplir el rebost amb els productes essencials de l'alimentació diària, preferentment cereals i vi. En el cas de Saiol s'hi afegia la possibilitat d'iniciar-se en l'art de l'agricultura. El 20 de maig de 1354 venia a un cotoner de Barcelona, Pere de Torra, una parcel·la de vinya i arbres fruiters situada fora muralla, prop de la porta d'Esparreguera o del Llobregat. Els diners havien de servir per a la construcció d'un altar a Santa Maria, en una capella que havia estat dels templers, i per al manteniment del seu rector.³⁷ Saiol buscava el prestigi, és a dir, acumular «capital simbòlic» mitjançant inversions espirituals que servien per reforçar la seua posició en el teginat social de la Barcelona de mitjans del Tres-cents. El prestigi es redobla encara més perquè prompte comptarà amb un escuder al seu servei.

Hi ha, però, un altre detall suplementari que cal remarcar. L'operació va ser realitzada per l'apotecari Guillem Metge en qualitat de procurador de Saiol, «de domo regine Aragonie». La procuradoria exigia coneixença prèvia i confiança mútua entre els dos signataris. Un no delegava assumptes d'importància en desconeguts. És probable que la relació entre l'apotecari i l'escrivà hagués prosperat a la cort, donat que Metge, veí del carrer dels Especiers, avui dia de la Llibreteria, prestà serveis a la família reial, tant al Cerimoniós com a Elionor i a l'infant Joan.³⁸

¶ ³⁵ Bernat METGE, *Llibre de Fortuna i Prudència*, Lluís CABRÉ (ed.), Barcelona, Barcino, 2010, pp. 11-12. ¶ ³⁶ La importància de l'escrivà de la Cancelleria es posa en relleu en el *Llibre de Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, que recull els diferents càrrecs i funcions que han d'exercir els membres de la cort reial l'any 1344: «La escrivania nostra cobejants en tal manera disposar que a tots per lurs negocis en aquella anants despatxada expedició sia apareylada e, per tal que l'offici de l'escriure pus leugerament e pus perfeta sia complit, sanccim e ordonam que d'aquí anant en la dia nostra scrivania ordinàriament sien XII scrivans de manament, bons e suficients e feels, qui letres escrisquen e totes altres escriptures a la scrivania per-

tanyents». Francisco M. GIMENO, Daniel GOZALBO, Josep TRENCHS (eds.), *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, València, Universitat de València-Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2009, pp. 124-125, i també pp. 127, 153 i 155-160. ¶ ³⁷ Marçal OLIVAR, «Noves precisions sobre la infantesa de Bernat Metge», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. VI: *Miscel·lània Pere Bohigas 3*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983, p. 67, nota 2; *Sciència.cat DB*, coordinat per Lluís CIFUENTES, Universitat de Barcelona, 2012: <<http://www.sciencia.cat/scienciadat-db>> (Consultat l'1 d'abril de 2022): *Sciència.cat DB doc. 678*. ¶ ³⁸ Bernat METGE, *Obra completa*, Lola BADIA i Xavier LAMUELA (eds.), Barcelona, Selecta, 1975, p. 9.

Cinc anys més tard, el 1359, mor Guillem i deixa una viuda, Agnès, i tres orfes, Bernadó, Violant i Clara.³⁹ Agnès, amb el dot i segurament encara jove, no deixava de ser una peça cobejada en el mercat matrimonial, i trobarà marit en la persona ni més ni menys que Ferrer Saiol, l'escrivà de la reina. El 1364, Agnès, ja com a esposa de Ferrer, venia la botiga del seu difunt marit a Llorenç Bassa, ciutadà de Barcelona i especier també.⁴⁰

Ferrer esdevenia padrastrer del Bernadó, el futur Bernat Metge de *Lo somni*. Un padrastrer bo ja que, per comptes de desinteressar-se per la sort del menut, li prestarà tot el suport perquè pogués entrar i progressar dins la Cancelleria, a més de formar-lo en la cultura clàssica.⁴¹ Ferrer ja superava de llarg els trenta anys. Sota aquesta avançada edat per accedir al matrimoni. O bé havia estat un celibatari recalitrant, que havia posat la carrera de buròcrata per davant de la fundació d'una llar fins a veure's ell mateix consolidat en la cort, o bé es tractava d'un segon matrimoni amb omisió de la viudetat. Només les dones carregaven amb la condició de «viudes», un estat que s'escamotejava als homes.

També els seus continus desplaçaments darrere de la reina destorbaven les obligacions del marit i del pare. El 15 de març de 1356 era a Perpinyà, i dos anys més tard a Girona.⁴² Des de 1358, en què ja és escrivà de manament,⁴³ la seua signatura apareix encara amb més assiduitat als peus de documents tramesos des de la Cancelleria, a instàncies tant del rei com de la reina. El juny de 1362 tornem a localitzar-lo a Perpinyà,⁴⁴ mentre que el març de 1363 Saiol apareix com a escrivà de les corts de Montsó.⁴⁵

¶³⁹ Martí DE RIQUER i Antoni COMAS, *Història de la literatura catalana*, vol. 3, Barcelona, Ariel, 1964. pp. 357-358. ¶⁴⁰ És llavors quan ens assabentem que Saiol comptava al seu servei amb un escuder, Martí de Lecina. Marçal OLIVAR, «Noves precisions sobre la infantesa de Bernat Metge», p. 74: «Ego Agnes, uxor venerabilis Ferrarii Sayol, secretarii Domine Regine Aragonie, que primo fui uxor Guillelmi Medici apothecari, civis Barchinone [...]». ¶⁴¹ Bernat METGE, *Llibre de Fortuna i Prudència*, cit., Lluís CABRÉ (ed.), pp. 11-12. ¶⁴² A Perpinyà signa la compra de deu draps francesos historiatos per a la reina: Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història...*, cit., vol. 1, doc. CLXXI, pp. 170-171. A Girona signa la demanda d'Elionor al merí de Saragossa de mestres i operaris per a un hospital: Amanda LÓPEZ DE MENESES, «Documentos culturales de Pedro el Ceremonioso», dins *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. 5, Saragossa, Escuela de Estudios Medievales; CSIC,

1952, doc. 42, p. 705. I encara en octubre d'aquest mateix any de 1358 signa en la recepció d'un missal de pergamí il·lustrat amb miniatures: Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història...*, cit., vol. 1, Doc. CLXXXVI, p. 187. ¶⁴³ Luisa D'ARIENZO, «Gli scrivani della Cancelleria aragonese all'epoca di Pietro il Ceremonioso (1336-1387)», dins Francesco C. CASULA i Luisa D'ARIENZO (eds.), *Studi di paleografia e diplomatica*, Padova, CEDAM, 1974, p. 191. ¶⁴⁴ Signa en dos documents. El primer, en Joaquim BOTET i SISÓ, *Les monedes catalanes*, vol. 3, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908-1911, p. 330, doc. XXXIV. El segon document, en ACA (Cancelleria, registres), núm. 1463, f. 175r: «Dominus rex, ex petitione domini regis, mandavit mihi, Ferrario Sayolli». ¶⁴⁵ «Actas de las Cortes Generales de la Corona de Aragón de 1362-1363», Josep M. PONS GURI (ed.), *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, 50, Madrid-Barcelona, Ministerio de Cultura, 1982, p. 215.

L'itinerari ascendent de Ferrer Saiol culmina el 1365 amb el nomenament de protonotari de la reina. Ell mateix en deixa constància al registre de la Cancelleria: «Ofici de prothonotari e tinent los segells III bès[tias], en Barcelona a 8 dies del mes de novembre *anno Nativitate* 1365 la senyora reyna manà a mi que·l servís per prothonotari seu e tinent los seus segells a la dita ració». ⁴⁶ En virtut del seu càrrec, li corresponia revisar la forma interna i externa dels documents, guardar les matrius de les butlles, dels segells i registrar els documents, però també aconsellar els monarques en afers científics, jurídics o literaris. ⁴⁷

El 1371, Bernat Metge, segurament empès per la instrucció i l'exemple del seu padastre, jura el càrrec de notari a l'escrivania de la reina. És a partir de llavors que Metge es va introduint a la Cancelleria com a ajudant de registre d'Elionor. ⁴⁸ El 21 de març de 1374, el rei s'adreça al seu «caríssim» Ferrer Saiol, conseller i protonotari de la reina, per demanar-li la reescriptura del compromís arbitral que ell va redactar, anys abans, entre els prohoms i la universitat de Barbegal, prop de Barbastre, i Sanç Ballester, veí del lloc, si el conservava en les seues mans. El document en qüestió com molts altres van ser destruïts en la crema i la devastació de Barbegal durant la guerra de Castella, i ara els prohoms i la universitat en demanaven una nova redacció, *inde satisfactientibus de vestro salario condacenti*, li comunicava el Cerimoniós. ⁴⁹ L'any següent, el 25 de febrer, signa per darrera vegada un document d'Elionor, dos mesos abans de la mort de la reina, ⁵⁰ un traspàs que marcarà l'inici del declivi de la trajectòria cancelleresca de Ferrer Saiol. El 24 de febrer de 1377, en qualitat de testimoni d'una epístola del rei, ja no rep el tractament de protonotari, ni tampoc tres mesos més tard en la venda d'uns llibres de dret civil i canònic, sinó que tan sols signa com a *civis Barchinonae*. ⁵¹ La traducció de l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi proporciona l'última notícia de Saiol, quan en el pròleg ens fa saber la data d'inici de la tasca, 1380, i la d'acabament, 1385. Llavors ja havia abandonat gairebé del tot la vida pública de la Cancelleria, a una edat que ja havia superat de llarg els seixanta anys. Si fem cas de l'elogi, inclòs així mateix al pròleg, fet per Ciceró de l'home vell dedicat al treball de la terra, l'antic protonotari s'ocupava en la senectut com a propietari diligent a gestionar les seues possessions i, qui sap, a assajar *in situ* no pocs dels consells de Pal·ladi Rutili Taure Emilià. El silenci posterior indica que no tardà gens a produir-se la seua mort.

¶ ⁴⁶ ACA (Cancelleria, registres), núm. 1564, f. 24r. ¶ ⁴⁷ La seua signatura continua apareixent en documents públics entre 1366 i 1374, però també en documents privats, concretament com a testimoni de la venda d'un breviar del bisbat de Barcelona el maig de 1367. Josep HERNANDO, *Llibres i lectors...*, cit., pp. 391-392. ¶ ⁴⁸ Bernat METGE, *Obra completa*, cit.,

p. 10. ¶ ⁴⁹ Saiol es va haver de traslladar, per tant, a aquest poble del Somontano aragonès si, comptat i debatut, va ser ell mateix el qui va redactar el compromís. ACA (Cancelleria, registre), núm. 773, f. 22r-v. ¶ ⁵⁰ ACA (Cancelleria, registre), núm. 1585, f. 23v. ¶ ⁵¹ *Ibidem*, núm. 1044, f. 88v; Josep HERNANDO, *Llibres i lectors...*, cit., p. 502.

LA TRADUCCIÓ DE FERRER SAIOL

El llegat que ens ha deixat Ferrer Saiol és la traducció de l'*Opus agriculturae* de l'agrònom llatí Pal·ladi. Consta d'un pròleg escrit pel protonotari i dels tretze llibres llatins traduïts al català. El manuscrit autògraf de Saiol no ha arribat als nostres dies, i el que posseïm són dos testimonis posteriors, un en català (València, Biblioteca Serrano Morales, 6437) i l'altre en castellà (Madrid, Biblioteca Nacional de Espanya, 10211). Molt probablement l'obra devia ser escrita en català, tenint en compte la procedència del traductor i el cercle social de la Cancelleria a la qual pertanyia.

El pròleg de l'obra ens ajuda a comprendre millor les intencions de Saiol i, alhora, a comprovar el compliment dels seus propòsits. En el mateix pròleg ens mostra la dificultat de portar la llengua llatina al català tant en el vessant lèxic com sintàctic. El fet de trobar-se un lèxic tan específic com és el del camp el porta a defugir qualsevol tractament estètic i a centrar-se en la precisió i fidelitat del text llatí:

copilà e ordenà lo present libre en latí, ben curt e breu y molt soutil [...]. E és cert que lo libre de Pal·ladi, per la gran subtilitat, e brevitat e vocables que no són en ús entre nosaltres en Cathalunya ne encara en Espanya, és molt avorrit e rebujat e menspreat, per tal com no·l podien entendre, encara que alguns se'n sien fets aromañadors, los quals no an aguda cura de declarar molts vocables que y són no coneguts ne usats en nostre lenguatge, mas que·ls an posat simplement segons que·ls an trobats scrits en lo latí.⁵²

Els vocables tècnics li suposen certes dificultats que intenta solucionar per tots els mitjans al seu abast. Aquests són els llibres de sinònims, de gramàtica i de medicina. D'aquests fa servir el *Vocabularium* de Papies, el *Catholicon* de Johannes Balbus, el *De simplicibus medicinis* d'Ibn Wāfid i la *Clavis sanationis* de Simó de Gènova.⁵³ No obstant això, no té tendència a crear neologismes, i el que fa és escriure el mot llatí. A més, també reconeix les mancances en què s'ha trobat. Tot fent ús de la *captatio benevolentiae* i apel·lant a la cura i la diligència aplicades a la tasca, demana al lector que no jutge amb severitat les possibles errades. Amb tot, sense una erudició de partida i una familiaritat amb la ciència agronòmica, amb prou feines Ferrer Saiol hagués gosat llançar-se a l'alta exigència d'un treball com aquest:

E si per ventura yo no he bé enterpretats alguns vocables de sements o de arbres o de altres coses, açò és esdevengut perquè no·ls he trobats exposats ne declarats en alguns llibres, axí de grammàtica com de medicina, encara que diligentment hi haja treballat. E lexeu a correcció de major e millor interpretador que yo, que li plàcia suplir y corregir los defalliments que y són, per tal que en los trellats, si algú y donarà fe, no se'n segueixca error, e açò per caritat de Déu e dilecció de la cosa pública.⁵⁴

¶ ⁵² BSM, 6437, f. 1v. ¶ ⁵³ Raimon SEBASTIAN, «Les fonts medievals de *grammàtica* i *medicina* en la traducció de Ferrer Saiol de l'*Opus agricul-*

turae de Pal·ladi», a *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, vol. 4, 2017, pp. 75-91. ¶ ⁵⁴ BSM, 6437, f. 2r.

És al pròleg on veiem més ben reflectida la figura del protonotari de la reina, hàbil a barrejar els seus propis plantejaments amb els llocs comuns que la tradició de l'*Ars dictandi* marcava de manera rigorosa a l'hora de redactar. Ho revela clarament la citació, com hem assenyalat, del *De Senectute* de Ciceró, allà on expressa l'opinió de no haver res més grat al món que l'agricultura i res més plaent que acabar els dies de la vellesa cultivant la terra:

[...] fa recomendació Tul·li en hun seu libre intitulat *De vell[e]a*, en lo qual recompta grans prerrogatives, e grans plahers, e delectacions e profits en la agricultura [...]. Encara recita en aquell mateix libre molts savis e antichs hòmens e philòsophs de gran estament qui en llur vellea llauraven e fahien llaurar e cultivar lurs terres. E ell mateix Tul·li feu semblantment, segons que ell mateix ne fa testimoni, dién que res en lo món no és pus delitable al hom vell de gran estament que en fer conrrear les terres.⁵⁵

També inclou citacions de les Sagrades Escripures, que recolzen la valoració positiva de l'agricultura per al benestar humà.⁵⁶ Saiol, en conseqüència, fa servir la tradició llatina i cristiana, fonts d'*auctoritates*, per fonamentar el seu criteri, segons el qual el conreu de la terra és sens dubte el treball més ennoblidor per a l'ésser humà:

Altres plantaven vinyes, e arbres e prats qui servien a llurs necessitats y la cosa pública, volent seguir la manera que tingué Salamó, qui feu tot son poder en ennoblir lo món, seguint la doctrina donada per son pare David en lo .CIII. psalm del Saltiri, a hon diu: *hoc mare magnum et spaciosum manibus contractandum*, quasi que vol dir que aquest gran mar e ample, ço és, la terra, deu ésser tractada e ennoblida per les mans dels hòmens edificant, plantant e espletant aquella.⁵⁷

A l'hora de traduir el text de Pal·ladi, la més gran dificultat amb què ensopegà Saiol, a banda de la lèxica, fou precisament l'estructura estalviadora i concisa de les oracions, com ell mateix posa de manifest: «en latí, ben curt e breu y molt soptil». El funcionari reial es veu abocat a recórrer a llargues perífrasis, repeticions i nexes que formen períodes inacabables i en dificulten la lectura. A l'hora de redactar el tractat, les oracions se succeeixen organitzades sobre dos o tres models vàlids per a gairebé totes les situacions possibles.⁵⁸ Aquest ús constant les converteix en un esquema vàlid per a qualsevol pàgina del text de Saiol. Llegim els exemples següents:

- 1.33: deu ésser [...] emperò que sia [...] car [...] per tal com si hi ha [...] primerament [...] après
- 2.3.2: Molt se deu hom guardar que [...] en manera que [...] encara quant [...] car deus saber [...] mentre que's

¶⁵⁵ *Ibidem*, f. 1v. ¶⁵⁶ Salm 104: 25: Hoc mare magnum et spatiosum manibus; illic reptilia quorum non est numerus: animalia pusilla cum

magnis. ¶⁵⁷ BSM, 6437, f. 1r. ¶⁵⁸ Raimon SEBASTIAN, *Ferrer Saiol, traductor de Pal·ladi*, cit., pp. 267-279.

- 2.2: En aquest mes deu hom [...] ço és que [...] y deu-los hom guardar
2.6: En la darrereria de aquest mes [...] deu hom [...] y deus saber [...] y ans que [...] car [...] y tantost que les hauràs [...] ans que [...] car [...] encara més deus guardar que [...] car

També introdueix molts aclariments al text. Sol fer-ho amb una conjunció adversativa i el pronom de primera persona del singular, o, fins i tot, el seu propi nom. Si cal, no s'està de contradir Pal·ladi, avalat per la seua pròpia experiència agrària i per tot el que sap de les pràctiques no sols de l'àrea de Barcelona sinó del principat de Catalunya i del regne de València. No es tracta de voler falsejar el text, sinó de conjuminar dos procediments en principi contradictoris: d'una banda, la intromissió del traductor amb comentaris i interpolacions en la nova versió romànica de l'*Opus agriculturae*, i d'una altra, la voluntat expressada al pròleg de seguir tan fidelment com puga l'original llatí.

¿Som davant un encàrrec o una decisió pròpia? En el primer cas, hauria estat algú amb una bona formació en lletres, desitjós de llegir en vernacle i sense els enfarfecs del llatí clàssic l'obra de l'agrònom romà més famosa durant tota l'edat mitjana. Entre els candidats no podem descartar Pere el Cerimoniós. Recordem la petició que va fer a Jaume de Vedrinyans d'un llibre anomenat *Pal·ladi*. Però també el seu fill Joan I es delia per la literatura i la lectura d'autors llatins i, per tant, podria haver encomanat la tasca al protonotari de la reina. En el segon cas, és a dir, fruit d'una iniciativa pròpia, seria el resultat d'una estima pels clàssics, que llegaria al seu fillastre Bernat Metge, i d'una consciència de la llengua catalana com a vehicle de divulgació científica. Però també hi surava la necessitat de facilitar la lectura del contingut de l'*Opus agriculturae* amb més comoditat i rapidesa als propietaris i senyors emprenedors, i, ben segur també, als procuradors i capatassos de les seues explotacions.

EL MS. 6437 DE LA BIBLIOTECA SERRANO MORALES

L'únic testimoni conservat en català de la traducció de Ferrer Saiol es custodia al manuscrit 6437 de la Biblioteca Serrano Morales de València. Els folis són de 270 × 180 mm. En alguns casos l'estat del paper del manuscrit és força dolent. Tant les rúbriques com les lletres capitals estan escrites en tinta vermella. Aquest manuscrit i el 10211 de la Biblioteca Nacional de Espanya són les dues versions més fidedignes en llengua romànica de l'obra de Pal·ladi a la península Ibèrica durant els segles XV i XVI. És gràcies al manuscrit valencià que tenim el primer exemplar conservat en català de l'*Opus agriculturae*.

L'estructura del manuscrit es divideix en tres grans apartats. Els primers folis [ff. 1r-2v] componen aquest primer bloc, amb el pròleg de Ferrer Saiol. El segon apartat és la traducció de l'*Opus agriculturae* [ff. 2v-94v] amb el títol *De agricultura*.

L'obra consta de tretze llibres, com a l'original de Pal·ladi, sense incloure *De ueterinaria medicina* i *De insitione*. El primer llibre és el *generale praeceptum*, i els dotze llibres següents corresponen als mesos de l'any i a les activitats agrícoles que s'hi desenvolupen. Finalment, l'últim apartat [ff. 94v-111r] no és tan extens com el segon. Són dos compendis sobre l'art del conreu de la terra, i ens són de gran utilitat per veure l'entramat de glosses d'agricultura que circulaven en aquell moment. Funcionen a manera d'annexos com a complement a la traducció de Pal·ladi.

A partir del foli 94v hi ha la continuació de l'obra no pal·ladiana. Aquest annex va seguir a l'*Opus agriculturae*, però sense advertir que és d'origen diferent. La brevetat del llibre tretzè, compost per només sis capítols, va complementada de vint-i-un capítols més d'origen no pal·ladià. Aquest fet podria obeir a la voluntat del copista de compensar el darrer llibre tretzè tan breu. D'aquesta manera aconseguiria ampliar el contingut del mes de desembre de Pal·ladi. Cal recalcar que en aquests capítols hi ha un calendari que indica les llavors que s'han de plantar durant tot l'any. També hi trobem una varietat força àmplia de receptes per fer compotes de fruites i hortalisses.

Dins d'aquest tercer bloc, en què s'inclouen obres no pal·ladianes, a partir del foli 100v i fins al foli 111r comprovem que s'hi ha afegit una altra obra que és anomenada *Tractat de plantar o empeltar arbres o de conservar lo vi segons Albert, altres dien segons Euclides*. Evidentment, no som davant del *De Vegetalibus* d'Albert el Gran ni d'una obra matemàtica d'Euclides. La tradició hauria corromput el nom original del tractat, així com l'autoria del text. Som davant de l'obra agronòmica de Gottfried, anomenat també Jofre de Francònia,⁵⁹ que abreuja i reescriu l'obra de Pal·ladi. Aquest tractat en els primers capítols desenvolupa l'art de l'empelt. Tot seguit, dona diferents consells per tal d'optimitzar i aconseguir un major rendiment dels arbres fruiters. I, finalment, a partir del foli 107v, el dedica al vi, per a una millor conservació, fer-lo més bo, transformar-lo en vinagre i altres consells. Aquest compendi acaba amb l'*explicit* següent: «Acabat és lo *libre de Albert* sobre la matèria de plantar arbres y de conservar lo vi y de moltes altres novitats segons que apar en los capítols precedents».

No posseïm cap prova que aquests tractats no pal·ladians fossen del mateix Saiol. En cap passatge apareix la intervenció en primera persona en què té per costum d'opinar com a entès en agronomia, ni tampoc hi ha cap comentari addicional a partir de les pràctiques descrites. Tot i així, és plausible que el manuscrit llatí utilitzat per Saiol ja tingués incorporat aquests dos compendis i que el protonotari els traslladés al català com a part integrada de l'*Opus agriculturae*. És freqüent durant tota l'edat mitjana que obres llatines de gran difusió i de gran tradició manuscrita vagen

¶ ⁵⁹ Lluís CIFUENTES, *La ciència en català...*, cit., pp. 292-293.

Í *ndex*

Estudi introductori

Ferrer Saiol	16
La traducció de Ferrer Saiol	20
El ms. 6437 de la Biblioteca Serrano Morales	22
El ms. 10211 de la Biblioteca Nacional de España	24
Estudi comparatiu dels manuscrits	26
La nostra edició	30
Bibliografia	31

PAL·LADI: *TRACTAT D'AGRICULTURA*

PROHEMI	39
[LIBRE PRIMER]	41
JANER	79
FEBRER	95
MARÇ	131
ABRIL	158
MAIG	164
JUNY	174
JOLIOL	185
AGOST	191

fonts històriques valencianes
82.

SEPTEMBRE	199
OCTUBRE	208
NOHEMBRE	225
DEHEMBRE	243
<i>Índex antroponímic</i>	247
<i>Índex temàtic</i>	249
<i>Índex toponímic</i>	257